

ДОСЛІДЖЕННЯ УКРІПЛЕНЬ ГАЛИЦЬКОГО КНЯЗІВСТВА У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ ст.

© Омельчук Б. А., 2014

Розглянуто історію досліджень укріплень княжих столиць доби Галицько-Волинської держави – Галича, Звенигорода, Теробовлі, Василева у першій половині ХХ ст. Відзначено досягнення українських та польських вчених в опрацюванні речових матеріалів, історичній топографії столиць Галичини княжої доби.

Ключові слова: Галич, Звенигород, Наукове Товариство імені Шевченка, Ярослав Пастернак.

The history of research fortifications princely capitals day Galicia-Volyn principality – Galic, Zvenigorod, Terebovlia, Vasiliv in the first half of the twentieth century. Analyzed the causes of social relevance study and preservation of Defence Construction Middle Ages. Prizes to Ukrainian and Polish scientists in exploring real materials, the historic capital of Galicia topography of the Middle Ages.

Key words: Galich, Zvenigorod, Shevchenko Scientific Society, Jaroslav Pasternak.

Історія археологічних досліджень в Галичині – важлива ділянка досліджень сучасної української історіографії, без ретельного з'ясування якої неможливо вивчити процес становлення української археології. До того ж дані археологічних досліджень становлять базу для дослідження військово-історичних проблем давньої та середньовічної доби. Тому історія досліджень укріплень княжих столиць доби Галицько-Волинської держави є важливою складовою історичної науки загалом.

Ці питання дотично розглядалися в багатьох історичних працях [9, 11, 15, 16, 19]. Проте, цілеспрямованого вивчення історії дослідження фортифікацій княжої доби в Галичині досі не проведено.

Питання історичного краєзнавства та дослідження пам'яток української державності займало важливе місце у культурно-освітній діяльності галицької інтелігенції першої половини ХІХ–початку ХХ ст. Особливо зросло пошанування решток давніх городищ та замків як свідчень історії української державності у першій половині ХХ ст. Розвиток історичної науки в цей час вимагав ґрунтовнішого, ніж це було раніше, аналізу та опису визначних фортець та замків періоду Галицького князівства, міських укріплень відповідно до їх військово-політичного значення. Важливе місце займали також польові дослідження давніх укріплень періоду Галицько-Волинської держави. Відтак укріплення княжої доби посідали помітне місце серед історичних пам'яток у культурно-освітньому та пам'ятко-охоронному русі галицької інтелігенції.

Початки глибокого зацікавлення історією літописних міст у Галицькій землі пов'язані з іменами Ізидора Шараневича [3], Василя Ільницького [8], Антоні Шнайдера [30, s. 151–166, 225–237], Михайла Грушевського [5, с. 1–28]. Однак головним дослідником фортифікації Галичини на рубежі ХІХ та ХХ ст. однозначно можна вважати львівського архіваріуса Олександра Чоловського. Проаналізувавши численні архівні плани галицьких замків, а також провівши на багатьох укріпленнях натурні обстеження, він здійснив перше ґрунтовне наукове зведення інформації про ці пам'ятки. Підживлювала затухаючий інтерес громадськості до старожитностей княжих замків низка сенсаційних знахідок, що траплялися час від часу на теренах Галичини.

Однією з перших археологічних пам'яток, які досліджувалися у Галичині, було городище на околиці с. Підгірці на Бродівщині, яке стараннями українських вчених було зіставлене з літописним

Пліснеськом [9, с. 32]. Вивчення укріплень стародавнього Пліснеська, започатковане в середині ХІХ ст., було продовжене на початку ХХ ст. професором Львівського університету, археологом К. Гадачеком. Так, у 1905 р., проводячи розкопки Пліснеського городища, оскільки його дослідження теж зосереджувалися там, “де в давнину мав знаходитися княжий замок”, тобто на дитинці, він одночасно знімав точний топографічний план пам’ятки [31]. Тоді автор розкопок дійшов висновку, що “замок, очевидно, був дерев’яним”, оскільки “слідів від стін ясно не простежувалося”. Проте під час продовження досліджень у 1907 р. вченим була встановлена наявність у давнину житлових споруд, які були знищені під час великої пожежі, про що свідчать “звуглілі залишки хат” і чомусь “залізо сплавлене” (очевидно, шлаки) [28, с. 287].

Городище у Пліснеську як укріплену пам’ятку досліджували тогочасні українські археологи та історики. Так, наприкінці ХІХ ст. сюди навідувався І. Шараневич, який збирав топонімічні відомості на городищі у зв’язку із згадуваними в “Слове о полку Игореве” урочищами Пліснеська та переписувався з місцевими любителями старовини. Згодом з цією ж метою виїжджали на городище в 1905 р. Роман Заклинський, у 1906 р. – В. Щурат [24, с. 6].

Серед укріплень княжої доби на Західному Поділлі найбільше зацікавлення викликали літописні Теревовля та Василів. Зокрема, чернівецький археолог Р.Ф. Кайндль в 1899–1900 рр. здійснив розкопки на території с. Василева на р. Дністер, де знайшов рештки дерев’яної церкви із похованнями в кам’яних саркофагах та гончарні горни на березі Дністра. Він правильно відніс виявлені матеріали до доби існування Галицько-Волинського князівства і надійно локалізував на цьому місці літописний Василів [17, с. 15]. Науковець також обстежив і частково розкопав рештки укріплень на території Ленковецького городища, які сьогодні пов’язують з княжим градом Черном – попередником Чернівців. Щоправда, дослідник не зміг точно встановити час функціонування пам’ятки. Спорудження валу він зарахував до ХVІІ ст., посилаючись на те, що в систему укріплень городища входили п’ятикутні бастіони [21, с. 6].

З метою з’ясування початку заснування міста Чернівці у 1908 р. професор Чернівецького університету В. Мількович провів невеликі археологічні роботи на горі Цецино під Чернівцями і дослідив рештки зруйнованих кам’яних оборонних укріплень, які на основі знайдених нумізматичних матеріалів зарахував до ХІV ст. [17, с. 15].

Археологічні дослідження укріплень княжої доби проводилися й на землях Південної Буковини, яка входила до складу Галицького князівства. Археолог К. Ромшторфер, зокрема, вивчав руїни замку молдавських господарів в колишній столиці Молдавського князівства – Сучаві. Завдяки цим масштабним розкопкам було з’ясовано планування фортеці та досліджено багато середньовічних об’єктів [17, с. 15–16].

Одним з основних питань вивчення археології українського Прикарпаття у цей час було розташування стародавнього Галича. Більшість учених розташовували його на місці нинішнього однойменного районного центру Івано-Франківської області. У 1890 р. О. Чоловський висунув нову концепцію, згідно з якою рештки літописного Галича потрібно шукати у с. Крилос над р. Луква, де розташоване велике городище [26]. Перші професійні археологічні дослідження галицьких пам’яток у 1882–1884 рр. були проведені професором Львівського університету І. І. Шараневичем та краківським археологом Т. Земінським. Останній вперше картографував, зокрема, укріплення городища у Крилосі. О. Чоловський продовжив цю роботу. Його дослідження стали в нагоді іншому львівському археологу – Йосипу Пеленському, який, спираючись на висновки О. Чоловського, зумів науково локалізувати центральну частину Галича. В цьому йому допомогли зафіксовані ним понад два десятки місць сподіваних руїн монументальних споруд [10, с. 313]. Також він засумнівався у локалізації літописного храму Спаса – двірської церкви Володимирка Володаревича на руїнах церкви в ур. Карпиця, оскільки вона мала б стояти на Крилоській горі [29, с. 70–78]. За сучасною ж версією, в середині ХІІ ст. старі укріплення на Золотому Тоці могли втратити своє значення і княжий двір міг бути переміщений на нове місце [7].

Проте лише відкриття Я. Пастернаком фундаментів Успенського кафедрального собору, збудованого у 1152 р., в межах широких археологічних досліджень у Крилосі у 30-ті роки ХХ ст., наповнило конкретикою археологічний “портрет” княжого міста. Це відкриття і вирішило проблему

локалізації столиці Галицько-Волинської Русі. Одночасно воно розбурхувало на мить суспільство та наукову спільноту і виступало важливим фактором, що активізував цілеспрямовані обстеження місцевостей, пошуки нових пам'яток та їх розкопки.

Важливі дослідження оборонної інфраструктури дослідник провів також у літописних містах – Тербовлі (1931, 1937 рр.), Белзі (1935–1937 рр.), Звенигороді (1937 р.), Пліснеську (1940 р.), а також в околицях Львова (городище Щекотина (Глинськ біля Жовкви), Страдч) та Перемишля. Зокрема, у літописному Белзі дослідження вченого були зосереджені на городищі в ур. “Замочок”, де вдалося виявити чимало цінних знахідок [20]. Нерідко попереду професійного археолога Я. Пастернака йшли місцеві краєзнавці. Зокрема, ґрунтовне вивчення топографії літописних міст Галича, Звенигорода, Тербовлі, Белза, Буска на рубежі 1920–1930-х рр. провів краєзнавець Лев Чачковський.

Серед княжих столиць Галичини особливе місце посідав літописний Звенигород. Його розташування поряд з крайовим центром Львовом змушувало передусім українську інтелігенцію займатись вивченням міста. Ще наприкінці ХІХ ст. активну участь у цьому взяли професори Львівського та Київського університетів І. Шараневич та В. Антонович. Їхню естафету перейняв М. Грушевський. У працях цих дослідників переконливо доведено місцезнаходження літописного міста, яке ототожнювалось із рештками городища в однойменному селі поблизу Львова (сьогодні с. Звенигород Пустомитівського р-ну Львівської обл.). Серед активних дослідників Звенигорода не можна не згадати місцевого пароха о. Івана Билинкевича (нар. 11 квітня 1856 р. в с. Рукомиш Бучацького р-ну Тернопільщини) [1; 2]. Цей культурний діяч та історик був автором низки краєзнавчих досліджень, зокрема, “О городе Звенигороде”, “Городище под Грибовичами близ Львова” [1].

Вже наприкінці ХІХ ст. було відомо про значну площу міста. Однак через низку обставин у перші десятиліття ХХ ст. вивчення Звенигорода, як зрештою і багатьох інших пам'яток на території Галичини, припинилося. Певні спроби збирання, збереження і передачі до музеїв давніх предметів, відповідно до звернень Наукового товариства імені Шевченка (1901) [6, с. 3], а також окремих громадських діячів – Івана Франка, Володимира Гнатюка (1902) [22, с. 77], лише давали змогу накопичувати дані стосовно локалізації окремих літописних міст та їх укріплень.

Базові знання про пам'ятки оборонного будівництва Східної Галичини у першій половині ХХ ст. давало зведення вищезгаданого львівського архіваріуса О. Чоловського [25], а стосовно археологічних пам'яток Східної Галичини, інформацію отримували з виданої у 1918 р. книги багатолітнього охоронця пам'яток Богдана Януша. У контексті каталогу найдавніших пам'яток краю у цьому виданні вперше представлено комплексну інформацію про городища, замчища, інші оборонні укріплення, а також місцезнаходження археологічних артефактів у літописних містах і їх околицях [28]. Детальніше про пам'ятки околиць Львова вчений описав у спеціальній розвідці [27].

Дослідження Звенигорода активізувалися з середини 20-х років ХХ ст. Вражений великою кількістю знахідок із Звенигорода та його околиць археолог Музею НТШ Ю. Полянський, який у 1926 р. обстежував територію літописного міста, називає його “наші мініатюрні Помпеї”. Дослідник обстежив руїни замку А. Сенявського в урочищі Вали [18, с. 19–21]. Протягом 1932 р. краєзнавець Л. Чачковський у співпраці з місцевими краєзнавцями М. Мекелитою та В. Мирошем зумів виявити всі присутні на поверхні особливості топографії оборонних споруд цього літописного міста [19]. Дослідник описав систему укріплень міста (земляні вали, греблі, рови), а також розташування урочищ і подав відомості про знахідки, які там траплялися. Це дало змогу обґрунтовано виділити складові частини давнього Звенигорода: адміністративну частину, прилеглі до укріплень пригорода та подальші передмістя.

Тоді ж Л. Чачковський спільно з місцевим лікарем Я. Хмілевським розпочали вивчення княжого міста Галича, підсумком якого стала їх спільна монографія “Княжий Галич” [22]. Згадані дослідники візуально обстежили територію давнього міста та його околиць, зафіксували залишки численних оборонних укріплень, багато з яких не збереглося до нашого часу. На цій основі було укладено детальний топографічний план княжого Галича. Л. Чачковський та Я. Хмілевський правильно визначили дитинець Галича, який розмістили на Крилоській горі. На їхню думку, він був поділений на дві частини: північну, де знаходився княжий двір з церквою Спаса, та південну – з Успенським собором. На основі даних топоніміки, вони висловили припущення, що між цими

двома частинами – в ур. Базар знаходилась головна торгова площа міста. Пригороддя княжої столиці – головний торгово-ремісничий посад, на думку Л. Чачковського та Я. Хмілевського, розташовувався на території, західніше Крилоської гори, аж до р. Лімниці. Особливу увагу ці дослідники зосередили на описі оборонних споруд [22, с. 54–75].

Значні уточнення стосовно планувальної структури Галича зроблено Я. Пастернаком, який з 1934 р. проводив дослідження на теренах міста. Метою дослідника, за його словами, було визначення “льокалізації центру старого Галича на терені” [13, с. 39–40]. В цьому відношенні, як вже згадувалося, найвагомішою заслугою Я. Пастернака вважається вищезгадане відкриття фундаментів Успенського собору в 1936 р. Цим відкриттям остаточно вирішено проблему місцезнаходження стольного Галича.

Вченому також вдалося значною мірою з’ясувати багато аспектів планувальної структури міста. Результати розкопок, закладених протягом 1938–1941 рр. в ур. Золотий Тік, дали змогу досліднику припустити, що там знаходився первісний княжий двір. Внаслідок археологічного вивчення цієї території, Я. Пастернак висловив припущення щодо історико-топографічного розвитку Галича: спершу центр міста обмежувався ур. Золотий Тік, пізніше Ярослав Осмомисл “пересунув” його межі південніше, збудувавши на новому місці Успенський собор [13, с. 257–258]. Пригороддя міста дослідник локалізував в ур. Качків [13, с. 63]. У 1939–1941 рр. проведено дослідження кількох ремісничих майстерень в ур. Юрїївське [13, с. 202–208], що дає змогу інтерпретувати цю територію як частину посаду Галича. Отже, Я. Пастернак, вивчаючи княжий Галич, не лише відкрив найважливіші топографічні пункти (Успенський собор тощо), але й вперше намагався розглянути історичний та топографічний розвиток укріплень міста, спираючись у своїх висновках на археологічні матеріали.

Матеріали цього етапу досліджень планувальної структури Галича увійшли до узагальнювальної праці Я. Пастернака “Старий Галич”, опублікованої в 1944 р., в якій вчений підсумував також здобутки своїх попередників та проаналізував картографічні та документальні пам’ятки [13].

В полі зору археологів знаходилась також літописна Теревовля, увагу до якої підсилювали численні скарби різноманітних давніх предметів. У 1931 р. невеликі розкопки в замку у Теревовлі проводив місцевий повітовий музей [14, с. 650]. Роботами Я. Пастернака були охоплені інші райони літописного міста. Згодом вчений детально аналізував та виявляв нові пам’ятки у літописному Звенигороді [12].

Важливе місце, яке займали Галич, Теревовля, Перемишль та Звенигород в українській історії [4], спонукало українську громаду до підтримки широкомасштабних розкопок. З цією метою, наприклад, наприкінці 1930-х рр. було прийняте рішення “Товариства Прихильників Музею НТШ” про фінансування майбутніх робіт у Звенигороді. Однак ці плани не вдалося втілити у життя. Дослідження, що поступово набирало обертів, перервала Друга світова війна і повоєнна розруха.

Підводячи підсумки щодо перебігу археологічних досліджень за перших п’ятдесят років ХХ ст., належить підкреслити, що, незалежно від інтенсивності праць, важливим було те, що вони проводилися переважно фахівцями. Поширюється робота з картографування укріплень, застосовується науковий підхід до їх обстеження, коли досліджений матеріал прив’язується до певних історичних періодів. На цих засадах постають перші реконструкції періодизації фортифікаційної діяльності у Галицькому князівстві, починає кристалізуватись уява про типову планувальну структуру міст.

1. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф. 201 (Греко-католицька митрополіча консисторія. м. Львів). – Оп. Ів (Анкети священиків). – Спр. 24. – Т. 3. – Арк. 19.
2. Билинкевич І. Несколько памятковъ изъ древле-княжеского русского города Звенигорода // *Временникъ Ставропигійскаго института*. – Львов, 1899. – С. 126–130.
3. Билинкевич І. Незабвенной памяти д-ра Исидора Ив. Шараневича, профессора Львовскаго университета, сенсора Ставропигіи во Львове, посвящаетъ о. Іоаннь Семеновичъ Билинкевичъ 1929 г. Въ 100-летнюю годовщину его рожденія // *Временникъ Ставропигійскаго института*. – Львов, 1929. – С. 115–118.
4. Гавдяк М. Княжий Галич. – Галич, 1938.
5. Грушевський М. Звенигород Галицький // *Записки*

наукового товариства ім. Шевченка (далі – ЗНТШ). – 1899. – Вип. 31. – С. 1–28. 6. Грушевський М. Відозва “В справі музею при Науковім Товаристві ім. Шевченка” // ЗНТШ. – 1901. – Т. 43. – С. 3. 7. Дзедзюра О. Проблеми історичної топографії давнього Галича / О. Дзедзюра // ЗНТШ. – 1991. – Т. 222. – С. 292–303. 8. Ильницький В. Стародавньи галицкіи города. Стародавньи Звенигородъ. – Львовъ, 1861. 9. Каша М. Є. З історії вивчення давніх оборонних укріплень Галичини та Волині у XIX–на початку XX ст. // Військово-науковий вісник. – Львів: АСВ, 2014. – Вип. 22. – С. 28–39. 10. Лукомський Ю., Романюк Т. Сторінки життя і діяльності Йосипа Пеленського // ЗНТШ. – 2002. – Т. ССXLIV. – С. 312–319. 11. Ляска В. Планувальна структура Галича XI–XIII ст.: історія досліджень // Матер. і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 2008. – Вип. 12. – С. 467–476. 12. Пастернак Я. Княжий Звенигород в доісторичній та ранне-історичній добі // Життя і знання. – 1931. – Рік. IV. – Ч. 9 [45]. – С. 276–279. 13. Пастернак Я. Старий Галич (археологічно-історичні дослідження у 1850–1943 рр.). – Краків–Львів, 1944. – 238 с. 14. Пастернак Я. Археологія України. Первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами. – Торонто, 1961. 15. Петегурич В., Павлів Д. Археологія у дослідженнях членів НТШ // ЗНТШ. – 1991. – Т. ССXXII. – С. 412–426. 16. Петегурич В., Чорновус В. Лев Чачковський – дослідник галицько-волинських міст княжої доби // МДАПВ. Постаті української археології. – 1998. – Вип. 7. – С. 93–94. 17. Пивоваров С. Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (XI–перша половина XIII ст.). – Чернівці, 2006. – 300 с. 18. Полянський Ю. Нові археологічні знахідки з Галичини // ЗНТШ. – 1928. – Т. СXLIX. – С. 9–30. 19. Терський С. В., Терський В. С. З історії дослідження літописного Звенигорода // ЗНТШ. – Т. 235: Праці археологічної комісії. – Львів, 1998. – С. 358–372. 20. Терський С. В. Археологічні матеріали з Белза у фондах Львівського історичного музею з надходжень до 1940 року. Спроба каталогу // Белз та Белзька земля: Наук. зб. – Белз: Державний історико-культурний заповідник, 2004. – Вип. 1. – С. 24–27. 21. Тимошук Б. О. Твердиня на Пруті. – Ужгород: Карпати, 1978. – 87 с. 22. Франко І., Гнатюк В. Два поклики // Літературно-науковий вісник. – 1902. – Т. 17. – С. 77. 23. Чачковський Л., Хмилевський Я. Княжий Галич. – Станіславів, 1938. – 94 с. 24. Щурат В. Вид на Пліснесько в “Слове о полку Игореве” / В. Щурат. – Львів, 1919. – 34 с. 25. Czołowski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej / A. Czołowski // TeKa Konserwatorska Galicyi Wschodniej. – Lwów: Druk. W. Szyrkowskiego, 1892. – R. I. – S. 65–132. 26. Czołowski A. O położeniu Starego Halicza / A. Czołowski // Pamiętnik Drugiego Zjazdu Historyków Polskich. – Lwów, 1890. – S. 1–23. 27. Janusz B. Z pradziejów ziemi Lwowskiej. – Lwów, 1913. 28. Janusz B. Zabytki przedhistoryczne Galicyi Wschodniej / B. Janusz. – Lwów, 1918. – 294 s. 29. Pełeński J. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej, na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych / J. Pełeński. – Kraków, 1914. – 221 s. 30. Schnajder A. Dźwinogród pod Lwowem // Dodatek do “Gazety Lwowskiej”. – Lwów, 1872. – S. 151–237. 31. Sprawozdania grona c. k. konserwatorów i korespondentów Galicyi wschodniej. – T. III, № 30–40, dop. 9.